

Μέρος Δεύτερο

ΠΡΟΣ ΜΙΑ
ΣΥΝΘΕΣΗ

Πρώτη ύλη της διανοητικής ιστορίας είναι οι ιδέες των ατόμων. Τα περισσότερα βιβλία αυτού του πεδίου σταματούν όμως ακριβώς σ' αυτές, και περιορίζονται στη βιογραφία ενός διανοούμενου ή ίσως στη βιογραφία μιας ιδέας στα μυαλά περισσότερων διανοούμενων. Ακόμη και φιλόδοξα έργα, όπως η ιστορία του Λάβτζου για τη «μεγάλη αλυσίδα της ύπαρξης», ή το βιβλίο του για τον πρωτογονισμό στην αρχαιότητα, σπάνια επιχειρούν μια πραγματική σύνθεση. Η ανασύνθεση ενός πολιτισμικού ύφους σκέψης στην ολότητά του, ενός κλίματος γνώμης, αφήνεται γενικά στους ερασιτέχνες που, αγνοώντας όλες τις δυσκολίες, έχουν περισσότερη τόλμη.

Εύκολα καταλαβαίνουμε τους λόγους τούτου του συνετού νομιναλισμού των επαγγελματιών ιστορικών. Οι μεγάλες γενικεύσεις συχνά παραποιούν ή εκχυδαίζουν τις ιδέες που υποτίθεται ότι συνθέτουν. Ακόμη και στενοί φίλοι και σύντροφοι, μέλη της ίδιας αναγνωρισμένης σχολής σκέψης, παρουσιάζουν διαφορές αν τους κοιτάξουμε από κοντά. Ο Ντ' Αλαμπέρ και ο Ντιντερό ήταν και οι δυο *philosophes* και χρόνια ολόκληρα δούλευαν δίπλα δίπλα στην *Encyclopédie*. Είχαν τους ίδιους εχθρούς και έδωσαν τις ίδιες μάχες, αλλά δεν συμφωνούσαν σε ζητήματα θεμελιώδη, όπως η σύσταση της ύλης ή η θέση των μαθηματικών στην επιστήμη. Οι ιδέες αλλάζουν ανεπαίσθητα μέσα στο χρόνο, ακόμη και μέσα στο ίδιο κίνημα: η απόρριψη του χριστιανισμού από τον Μοντεσκιέ είναι πολύ λιγότερο συστηματική από εκείνη του Ολμπάχ, εν μέρει επειδή ο πρώτος είχε γράψει τα βιβλία του μισό αιώνα πριν από τον δεύτερο. Συχνά δυσκολευόμαστε να βάλουμε ετικέτα ακόμη και σ' ένα και τον αυτό στοχαστή: οι θρησκευτικές απόψεις του Ντιντερό εξελίχθηκαν με πολύ σύνθετο τρόπο, ο Βολταίρος άλλαξε κάποια στιγμή γνώμη για τον ντετερμινισμό, ενώ η κοσμοθεώρηση του Ρουσσώ παραμένει ως σήμερα αντικείμενο ζωνής συζήτησης. Τελικά, ο νομιναλισμός στην ιστορία των ιδεών είναι μια άμυνα εναντίον μιας επηρμένης *Geistesgeschichte* [: Ιστορία του πνεύματος], η οποία αποδίδει στις ιδέες ουσιαστική υπόσταση, τις προικίζει με ανεξάρτητη

ζωή και κόβει τις αλυσίδες που τις κρατούν αγκυροβολημένες στον κόσμο τους.

Παρ' όλα αυτά, θ' αστοχούσαμε αν ανάγαμε τη διανοητική ιστορία στην απλή διανοητική βιογραφία. Ο ιστορικός τής διανοησης δεν είναι απλώς ένας επιμελής αρχαιολόγος, είναι συνάμα και δημιουργικός αρχιτέκτονας. Ακόμη και αν όλοι συμφωνούμε ότι δεν υπάρχει το λεγόμενο «πνεύμα της εποχής», αιθέριο και άυλο, πάντως υπάρχουν ιδέες που έχουν σημαντικές ομοιότητες και δημιουργούν οικογένειες. Κάθε ιδέα έχει τη δική της ιστορία, τον ιδιαίτερο προορισμό της, αλλά σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές συμμαχεί με άλλες και στήνει μία σχολή ή ένα κίνημα που μπορεί ν' αναγνωριστεί ως τέτοιο.

Τα δοκίμια που ακολουθούν σ' αυτό το Δεύτερο Μέρος ασχολούνται από διάφορες απόψεις με τέτοιες οικογένειες. Κανένα τους δεν εισφέρει μια ακέραια σύνθεση του Διαφωτισμού (πρώτα-πρώτα η ίδια η επικέντρωσή μου στη Γαλλία με εμποδίζει ν' απεικονίσω ολοκληρωμένα ένα κίνημα τόσο κοσμοπολίτικο στα πρόσωπα και στις ιδέες του), αλλά πάντως το καθένα τους επιχειρεί να κινηθεί προς μια τέτοια σύνθεση. Το πρώτο, "Η ενότητα του γαλλικού Διαφωτισμού", αναζητά τον κοινό παρονομαστή τής τόσο ζωνής και ποικιλόμορφης γαλλικής σκέψης του δέκατου όγδοου αιώνα. Είμαι σίγουρος ότι η επιχειρηματολογία του θα μπορούσε επίσης να επεκταθεί σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό.

Το δεύτερο δοκίμιο κινείται προς τη σύνθεση με μάλλον διαφορετικό τρόπο. Καθώς έχω πειστεί ότι ο Διαφωτισμός σήμαινε, ανάμεσα στα άλλα, μία ριζική εξέγερση ενάντια στη χριστιανική ηθική και τη χριστιανική άποψη περί πάθους, προσπάθησα ν' απεικονίσω αυτή την εξέγερση ως μία διαλεκτική που όποιος έχει διαβάσει Φρόντ θα μπορεί ν' αναγνωρίσει. Η προσέγγισή μου μπορεί να φαίνεται κάπως παιγνιώδης, αλλά σας βεβαιώνω ότι δεν είναι επίπλαστη: οι θεμελιώδεις αλλαγές στα πολιτισμικά στυλ έρχονται πάντοτε δύσκολα και σιγά-σιγά, και συνοδεύονται από επώδυνους αγώνες ανάμεσα στους ίδιους τους επαναστάτες: η διαλεκτική μου τριάδα λοιπόν δραματοποιεί αυτή την πάλη και την επίλυσή της.

Το τελευταίο δοκίμιο του Δεύτερου Μέρους δεν αφορά άμεσα στον γαλλικό Διαφωτισμό. Το έχω συμπεριλάβει όμως εδώ επειδή θίγει ένα ερώτημα που συχνά θέτουν οι ιστορικοί του Διαφωτισμού: με ποιον τρόπο και ως ποιό βαθμό ήταν υπεύθυνοι οι *philosophes* για τη Γαλλική Επανάσταση;⁷⁷ Ανασυνθέτοντας τον διανοητικό κόσμο των επαναστατών, καταλήγω ότι οι φιλοσοφικές ιδέες λίγο επηρέαζαν τις καθημερινές δραστηριότητές τους. Αυτό μπορεί να μοιάζει κάπως απογοητευτικό συμπέρασμα, αλλά πιστεύω πως αξίζει να καταγραφεί, γιατί αν υπάρχει ένας πειρασμός στον οποίο σταθερά εκτίθενται οι ιστορικοί της διανοήσης, είναι το να υπερεκτιμούν τον ρόλο των ιδεών· επομένως αξίζει να δούμε αν μπορούμε να πετύχουμε εδώ μια σύνθεση χωρίς να ρέπουμε σε υπερβολές.

Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Στην εποχή μας ζούμε το λυκόφως των ιστορικών κλισέ, στη μελέτη του γαλλικού Διαφωτισμού όπως και αλλού. Οι βολικές γενικότητες που μας καλωσόριζαν κάποτε στον κόσμο του ιδουαίωνα κατατρέχονται πλέον από τις μελέτες των κάθε λογής αναθεωρητών. Ακόμη κι η *Φιλοσοφία του Διαφωτισμού* του Έρνστ Κασσίφερ, που μένει ως σήμερα η πιο εντυπωσιακή και έγκυρη σύνθεση που έχουμε, δεν μας ικανοποιεί: ξέρουμε πια ότι οι *philosophes* ήταν πιο πολύμορφοι και πιο πολιτικοποιημένοι, και ασχολούνταν βαθύτερα με τον κόσμο τους απ' ό,τι μας αφήνει να φανταστούμε η μεγαλόπρεπη πομπή των στοχαστών του Κασσίφερ, που όλοι τους κατά κάποιο τρόπο προείκαζαν τον Καντ.

Αντικρίζοντας τις μονογραφίες πάνω στο θέμα, ο ιστορικός νιώθει σαν ταξιδιώτης σ' ένα εφιαλτικό τοπίο: δεν λείπουν οι πινακίδες· αντίθετα, είναι αμέτρητες και δείχνουν περιγελαστικά προς όλες τις κατευθύνσεις. Οι *philosophes* δεν ήταν οπτιμιστές: ο Βολταίρος διακήρυξε ότι η ανθρώπινη ζωή ήταν ναυάγιο και θρηνούσε την παρακμή, στον αιώνα του, του καλού γούστου· ο Ολμπάχ επέμενε πως το ανθρώπινο ζώο ήταν κακό και ο Ελβέτιος πως ήταν εγωιστικό· ακόμη και ο Ρουσσώ, ο προφήτης της δίκαιης θείας πρόνοιας, υπερασπιζόταν την αισιοδοξία του με τους πιο αγχωμένους και πένθιμους τόνους. Από την άλλη μεριά όμως, όλοι τους ήταν υπερβολικά δραστήριοι, ακάματα ενεργητικοί και πολύ βαθιά αντίθετοι στο χριστιανικό δόγμα της πτώσης του ανθρώπου, για να γλιστρήσουν στην απαισιοδοξία ή

την ταπεινή υποταγή. Οι *philosophes* δεν ήσαν ορθολογιστές: ο Κοντιγιάν, ο ντ' Αλαμπέρ και ο Βολταίρος σφυροκοπούσαν τους ορθολογιστές που έφτιαχναν μεταφυσικά συστήματα: επέμεναν να τονίζουν τα όρια της λογικής, την ανθρώπινη άγνοια και τη ματαιότητα του να ζητάς βεβαιότητες. Παρ' όλα αυτά όμως περιφρονούσαν και πολεμούσαν τις αντιορθολογικές θεωρίες της γνώσης, ενώ εκθειάζαν με θαυμασμό τα επιτεύγματα της επιστημονικής μεθόδου. Οι *philosophes* πάλευαν πράγματι για την ανεκτικότητα και την ανθρώπινη μεταχείριση των θυμάτων της κοινωνίας – οι ανθρωπιστικές τους δραστηριότητες άντεξαν στην ανάκριση ακόμη και των πιο σκληροπυρηνικών επικριτών τους. Κι όμως, στην προσωπική τους ζωή ήταν συχνά μισαλλόδοξοι και απάνθρωποι: ο Βολταίρος κυνηγούσε ασταμάτητα τους πολιτικούς και λογοτεχνικούς αντιπάλους του: ο ντ' Αλαμπέρ, εχθρός κάθε λογοκρισίας, ζητούσε κακότροπα από τους λογοκριτές ν' απαγορεύσουν τα φυλλάδια των επικριτών του. Οι *philosophes* καυχούνταν ότι ήξεραν από επιστήμη: ο Μωπερτιύ λαμπρά επιβεβαίωσε και ο Βολταίρος άλλο τόσο έξοχα εκλαίκευσε την κοσμολογία του Νεύτωνα: ο Ντιντερό έγινε πρόδρομος πολλών ανακαλύψεων στην ψυχολογία και τη βιολογία: ολόκληρη η *Encyclopédie* ήταν ένας ογκωδέστατος φόρος τιμής στην τεχνολογία και την επιστημονική μέθοδο. Από την άλλη μεριά όμως, ο υποφιασμένος αναγνώστης ανακαλύπτει επίσης στα γραπτά τους απόηχους μιας φιλισταϊκής αποστροφής για την υποθεσιολογική σκέψη της επιστήμης, μερικές φορές ακόμη και στην καρδιά του επιστημονικού στρατοπέδου, όπως λόγου χάρη την αποστροφή του Ντιντερό για τα μαθηματικά.

Ίσως η ασφαλέστερη γενίκευση για τους *philosophes* (και σίγουρα η πιο διαδεδομένη) είναι ότι ήταν «ψυχροί» ορθολογιστές, που περιφρονούσαν τη δύναμη του συναισθήματος και ζούσαν μέσα σ' έναν άχρωμο κόσμο, απογυμνωμένο από κάθε αγάπη, κενό από κάθε πάθος πέρα από το σεξ. Παρ' όλη την ευλογοφάνειά της όμως, και αυτή η γενίκευση επίσης καταρρέει αν υποβληθεί σε σοβαρή εξέταση. Για να σταθεί, θα πρέπει να παραβλέψουμε την υπεράσπιση της φαντασίας από τους *philosophes*, την πρωτοποριακή ανάλυσή τους για το πάθος, τις νέες

λογοτεχνικές μορφές που τολμηρά επινόησαν, και τ' ότι όλοι σχεδόν ήταν ξεμυαλισμένοι με την αισθαντικότητα του Άγγλου μυθιστοριογράφου Ρίτσαρντσον. Και θα έπρεπε επίσης να κλέψουμε από τον γαλλικό Διαφωτισμό τον Ρουσσώ και τον Ντιντερό βαφτίζοντάς τους «προ-Ρομαντικούς» – προσέγγιση παραπλανητική και άδικη, αν και ευρύτατα διαδεδομένη.

Θα μπορούσα να συνεχίσω εδώ καταγράφοντας τις κάθε λογής διαφοροποιήσεις μέσα στους κόλπους των *philosophes*: θεϊστές εναντίον άθεων, αριστοκρατικοί εναντίον δημοκρατικών, θιασώτες της ελεύθερης βούλησης εναντίον ντετερμινιστών. Μάλιστα, αν κοιτάξουμε τα πράγματα από κοντά, καταστρέφεται και το αρμονικό πορτραίτο της φιλικής συζήτησης στους κόλπους της φιλοσοφικής οικογένειας – ή κλίμακας, όπως την έλεγαν οι τρομοκρατημένοι εχθροί της. Ο Βολταίρος συνεργάστηκε με την *Encyclopédie* στην οποία ποτέ πραγματικά δεν πίστευε, και με τον διευθυντή της τον οποίο σεβόταν με πολλές επιφυλάξεις και χωρίς να τον καταλαβαίνει. Ο Ντιντερό, πάλι, επαινούσε απρόθυμα τον λόγιο δικτάτορα: τον θαύμαζε αλλά δεν τον εμπιστευόταν: τον έβλεπε σαν παιδί, λαμπρό αλλά άστατο: τέλος ο Ρουσσώ, που αρχικά όλοι τον είχαν καλωσορίσει, έφτασε να τους απορρίπτει συλλήβδην και να πληρώνεται απ' όλους με το ίδιο νόμισμα. Οι τροχιές των *philosophes* κινούνταν μέσα σε μια ατμόσφαιρα εξαιρετικά φορτισμένη, στην οποία οι καυγάδες ήταν άγριοι, οι συμπιλιώσεις φλογερές, οι συζητήσεις έντονες, τα ενδιαφέροντα μερικές φορές μεταρσιωμένα, αλλά συχνά κοινότοπα – μια ατμόσφαιρα, με λίγα λόγια, που έσφυζε από ζωή και που μέσα της, παρ' όλους τους περισπασμούς, όλοι δούλευαν, όλη την ώρα.

Αυτή η σχεδόν μανιακή αφοσίωσή τους στο έργο τους είναι που μας δείχνει το δρόμο για να ξεφύγουμε από τον νομιναλισμό. Για τους *philosophes* η δουλειά ήταν ηδονή, υποχρέωση, παρηγοριά, πραγμάτωση. Για προφανείς λόγους, θ' αντισταθώ στον πειρασμό να πω ότι ήταν και λύτρωση.

Το περιβάλλον μέσα στο οποίο δουλεύουμε ορίζει τα καθήκοντά μας, μας δείχνει ποιο ύφος μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε, μας θέτει τα όριά μας κι επίσης, με τη σειρά του, και αυτό με-

ταμορφώνεται από τη δουλειά που κάνουμε. Τώρα, ο κόσμος των *philosophes* (και δεν εννοώ εδώ μόνο τον κόσμο των λογοκριτών και των σαλονιών, αλλά τη συνολική εμπειρία τους, ακόμη και τον τρόπο που βίωναν τον εαυτό τους) τούς όριζε το καθήκον που είχαν μπροστά τους. Ας το θέσω επιγραμματικά: όντας άνθρωποι των γραμμάτων, και ζώντας μέσα σ' ένα κόσμο που έχανε τη χριστιανική ταυτότητα του, οι *philosophes* αισθάνθηκαν αυτή την κρίσιμη απώλεια ως βαθύ πρόβλημα, και το έλυσαν επανερμηνεύοντας και συνάμα μεταμορφώνοντας τον πολιτισμό τους. Έτσι έγιναν λοιπόν η φωνή μιας επαναστατικής εποχής που ζητούσε τον διερμηνευτή της.

Οι *philosophes* ήταν άνθρωποι των γραμμάτων. Αυτό είναι όμως κάτι παραπάνω από μία απλή φράση. Ορίζει τη βασική σκοπιά τους, και κλείνει την άγωνα συζήτηση για το αν ήταν αληθινά φιλόσοφοι ή όχι. Ως άνθρωποι των γραμμάτων που έπαιρναν την τέχνη τους στα σοβαρά, αφιέρωσαν στα γραπτά τους εκείνη την αδιάκοπη φροντίδα, που αποτελεί ένα από τα μυστικά του ύφους τους. Η παραγωγή τους ήταν τεράστια, και όμως έστελναν λιγότερα στον τυπογράφο απ' όσα πετούσαν στο τζάκι. Γνώριζαν καλά την ηδονή της αυτοκριτικής και την ακόμη γλυκύτερη απόλαυση της επίκρισης. Ο Γκρμι διόρθωνε τον Ντιντερό, ο Ντιντερό τον Βολταίρο και ο Βολταίρος τους πάντες. Ο Ρουσσώ, αντί να ξεπετάει στο πι και φι τα αριστουργήματά του μέσα σ' ένα παροξυσμό πυρετικής έμπνευσης, πάλευε μαζί τους για χρόνια ολόκληρα· ο Βολταίρος έγραφε και ξανάγραφε ακούραστα, και τις πρώτες του εκδόσεις τις μεταχειριζόταν σαν πρόχειρα, με βάση τα οποία ξαναδούλευε τις επόμενες· ο Ντιντερό γέμιζε τις επιστολές του προς τη Σοφί Βολάν με τις πρώτες γραφές των άρθρων του. Δεν υπάρχει γενικό στυλ του Διαφωτισμού· κάθε *philosophes* είχε το δικό του στυλ.

Τούτη η αφοσίωση στην τέχνη της γραφής έδωσε στους *philosophes* τη δύναμη που σου χαρίζει το ν' ανήκεις σε μια αξιότιμη συντεχνία· τους έδωσε επίσης, παρ' όλους τους καυγάδες τους, κοινά ενδιαφέροντα και κοινό όραμα. Όσο ποικίλες και αν ήταν οι ασχολίες τους, όλοι τους ήταν πρόσωπα με ενιαία σταδιοδρομ

μία. Διακρίνοντας δύο χωριστές σταδιοδρομίες στον Βολταίρο –ο ελαφρός *littérateur* πριν από την υπόθεση Καλάς, ο βλοσυρός μεταρρυθμιστής μετά– παρανοούμε την ενότητα της ζωής του. Φυσικά, η πολυμέρεια των *philosophes* τούς εκθέτει στην κατηγορία του ερασιτεχνισμού, και είναι αλήθεια πως μερικές φορές προσπάθησαν να διδάξουν πράγματα που δεν είχαν μάθει – όπως κάνουν άλλωστε συχνά οι συγγραφείς. Παρ' όλα αυτά, το εύρος των γνώσεών τους ήταν εκπληκτικό. Ο Ντιντερό μετέφρασε έργα για την ιατρική και την ηθική· έγραψε άρθρα για τις τέχνες, τη βιομηχανία, τη φιλοσοφία, τη θεολογία, την ιστορία, την πολιτική, την κλασική και τη νεότερη λογοτεχνία· ως εκδότης προσπάθησε να βάλει στη σειρά το κοπάδι των πονηρών και πεισματάρηδων εγκυκλοπαιδιστών· άνοιξε νέους δρόμους στο αστικό δράμα, στη θεατρική και την καλλιτεχνική κριτική, στο μυθιστόρημα και το διαλογικό έργο. Ο Βολταίρος ενδιαφερόταν με σοβαρότητα και πάθος για όλες τις χώρες της Ευρώπης και όλες τις χώρες του νου. Εντούτοις, οι *philosophes* ποτέ δεν βυθίστηκαν τόσο βαθιά στην πολιτική ώστε να παραμελήσουν τη φιλολογία, ούτε χάθηκαν ποτέ μέσα στη φιλολογία ώστε να ξεχάσουν την κοινωνία στην οποία ζούσαν. Παρ' ότι λόγιοι, δεν ήταν ούτε μποέμ ούτε αποξενωμένοι καλλιτέχνες. Παρ' όλο που η άποψη τους για τον κόσμο ήταν επικριτική και, ειδικά στην περίπτωση της θρησκείας, ισοπεδωτική, γνώριζαν καλά και αγαπούσαν τον κόσμο που ήθελαν ν' αλλάξουν. Ο Ρουσσώ όταν ήταν στις κακές του τόν απέρριπτε ολόκληρο, και ζητούσε την ολική αναγέννηση των ανθρώπων, αλλά είναι σημαντικό πως οι σύντροφοί του, οι άλλοι *philosophes*, τον αντιμετώπιζαν σαν τρελό από καιρό πριν γίνουν φανερά τα κλινικά συμπτώματα του. Όταν καταγγέλλαν τον πολιτισμό, το έκαναν πολιτισμένα.

Οι *philosophes*, λοιπόν, όσο και αν φλέγονταν ν' αλλάξουν τον κόσμο τους, ένιωθαν σαν στο σπίτι τους μέσα σ' αυτόν. Το να χωρίζει κανείς τον αιώνα τους σε δύο αντιμετώπιες δυνάμεις –οι ανατρεπτικοί *philosophes* εναντίον των Καθολικών– μπορεί να είναι βολικό και δραματικό, αλλά είναι υπερβολικά απλουστευτικό. Ύπήρχαν στιγμές κρίσης, όπου δύο μερίδες κρυσταλλώνο-

νταν και οι Καθολικοί μάχονταν κατά των απίστων, αλλά πιο λεπτοφυείς και διεισδυτικοί από την εχθρότητά τους απέναντί της ήταν οι δεσμοί που ένωναν τους *philosophes* με την κοινωνία τους. Έβγαζαν ευυπόληπτα περιοδικά, κολάκευαν τις βασιλικές μαιτρέσες, έγραφαν αμέριμνα και διασκεδαστικά, και αναλάμβαναν υπεύθυνες δημόσιες θέσεις. Ούτε βασιζόταν η προσκόλλησή τους στο σύστημα αποκλειστικά στον υπολογισμό: μοιράζονταν την ίδια θρησκευτική παιδεία με τους μορφωμένους Χριστιανούς, την ίδια αγάπη για τους Ρωμαίους και τους Γάλλους κλασικούς και την ίδια αδυναμία για τις απολαύσεις της καλλιεργημένης σχόλης. Ήθελαν να διακριθούν, όχι να καταργήσουν όλες τις διακρίσεις. Όταν συμμετείχαν στα πολιτικά, συχνά υποστήριζαν τη μία ορθόδοξη μερίδα εναντίον κάποιας άλλης: ο Μοντεσκιέ, τα *παρλαμέντα* κατά του βασιλιά· ο Βολταίρος, τον βασιλιά κατά των *παρλαμέντων*. Ενώ βοήθησαν ν' ανοίξει ο δρόμος για τους Γιακωβίνους, οι ίδιοι δεν ήταν Γιακωβίνοι.

Η προσήλωσή τους στον κόσμο τους ενισχυόταν ακόμη περισσότερο από τη σύνδεσή τους με ένα ολόκληρο φάσμα επίδοξων *philosophes*, μισο-*philosophes* ή Χριστιανών αρκετά φιλελευθέρων ώστε ν' ανέχονται, ή ακόμη και ν' απολαμβάνουν, ανθρώπους με εξοργιστικές θεωρίες. Κάθε λογής παρατρεχάμενους δηλαδή, που κοκορεύονταν για τη δανεική τους δόξα ή την από δεύτερο χέρι φοβερή και τρομερή φήμη τους, περνούσαν λαθραία από τα σύνορα τις επιστολές των *philosophes*, κανόνιζαν τις κλάκες που θα χειροκροτούσαν τις σωστές θεατρικές παραστάσεις και πρόσφεραν αληθινή φιλία μέσα σ' έναν δυσβάσταχτο κόσμο. Στρατηγικά τοποθετημένοι αξιωματούχοι στέκονταν ανάμεσα στους *philosophes* και την αυστηρή εφαρμογή του νόμου, και καλοί Χριστιανοί που τσαλαβουτούσαν στην υψηλή κριτική ή τον καθωσπρέπει αντικληρικαλισμό διέδιδαν τα φιλοσοφικά δόγματα στους καθωσπρέπει κύκλους. Με δυο λόγια, οι *philosophes* ήταν και αυτοί κομμάτι από το υφάδι της κοινωνίας τους.

Αυτό όμως δεν τους εμπόδιζε να βρίσκονται συγχρόνως σε πόλεμο μαζί της. Ποτέ δεν ανέπτυξαν ένα συνεκτικό πολιτικό πρόγραμμα ή έστω μια συνεπή γραμμή πολιτικής τακτικής, αλ-

λά η πολεμική τους ζητούσε μια Γαλλία εντελώς διαφορετική από τη χώρα στην οποία ζούσαν· μια Γαλλία όπως αυτή εξελίχθηκε μετά και όχι πριν από το 1791: το προεπαναστατικό καθεστώς μπορούσε να κάνει εδώ κι εκεί παραχωρήσεις· η ανία ή η αίσθηση του άσκοπου μπορούσαν να κάνουν πολλούς αστούς, ιερείς ή αριστοκράτες δεκτικούς στην ανατρεπτική προπαγάνδα· όμως ο επιθετικός θείσμος ή ο υλισμός, οι θεωρίες για το κράτος δικαίου, για την πλήρη ανεξίτηρησκεία και την υποταγή της εκκλησίας στο κράτος – τέτοιες ιδέες δεν θα μπορούσαν ποτέ ν' αφομοιωθούν από την παλιά τάξη πραγμάτων. Όταν *παρλαβέπουμε* τη μια ή την άλλη πτυχή τούτης της διττής θέσης των *philosophes*, τους κάνουμε να φαίνονται πιο επαναστάτες ή πιο συντηρητικοί απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα.

Τούτη η ένταση, που ωστόσο δεν είχε ακόμη φτάσει στα όρια της αποξένωσης, όχι απλώς τοποθετεί τους *philosophes* μέσα στον αιώνα τους, αλλά και μας δίνει το στίγμα του ίδιου του αιώνα. Το να λέμε ότι ο δέκατος όγδοος αιώνας ήταν μια εποχή αντιφάσεων, δεν σημαίνει τίποτε· αντιφάσεις έχουν όλες οι εποχές. Πρέπει να γίνουμε συγκεκριμένοι: η Γαλλία του δέκατου όγδοου αιώνα ήταν μια χριστιανική κουλτούρα που έχανε γοργά τη χριστιανικότητά της χωρίς όμως να το συνειδητοποιεί πλήρως.

«Τη μια μέρα», γράφει ο Πωλ Αζάρ, «ο γαλλικός λαός, όλοι σχεδόν μέχρι ενός, σκέφτονταν όπως ο Μποσσυέ. Την επόμενη μέρα σκέφτονταν όπως ο Βολταίρος».⁷⁸ Αυτό όμως είναι διπλά λάθος. Οι *philosophes* είχαν πολλούς αντιπάλους ανάμεσα στους μορφωμένους και τους ισχυρούς. Ενώ τα γραπτά του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου και του Ντιντερό έχουν επιβιώσει, εκείνα των αντιπάλων τους όχι· όμως η μακροβιότητα των κειμένων είναι αναξιόπιστος οδηγός όταν πάμε να ξαναφτιάξουμε τον πνευματικό χάρτη του παρελθόντος: τον καιρό του Λουδοβίκου ΙΕ' ο χριστιανισμός είχε ικανό αριθμό πειστικών και ευφυέστατων υπερασπιστών. Επιπλέον, δεν μπορούμε στ' αλήθεια να μιλάμε για «γαλλικό λαό» τον δέκατο όγδοο αιώνα. Οι περισσότεροι Γάλλοι έμεναν εντελώς ασυγκίνητοι από τον Διαφωτισμό και ζούσαν, για να το πούμε έτσι, σ' έναν άλλο, παλαιότερο αιώνα.

Πίστευαν στις μάγισσες, πετούσαν κατάρες και παραγγέλναν ξόρκια, χρησιμοποιούσαν γιατροσόφια που είχαν προ πολλού καταδικαστεί από τους γιατρούς, έδειχναν μια εμπιστοσύνη στην εξουσία που από καιρό είχαν απορρίψει οι μορφωμένοι, ζούσαν και πεθαίναν αγνοώντας, μακάριοι, τις διαμάχες καρτεσιανών και νευτωνιανών.

Εντούτοις, για όσους ήταν ευαίσθητοι ή μορφωμένοι αρκετά ώστε να ενημερώνονται για τα διανοητικά ρεύματα, ο δέκατος όγδοος αιώνας ήταν αιώνας αναταραχής. Ένα ολόκληρο σύμπλεγμα ιδεών κι εμπειριών, που συνήθως τις τσουβαλιάζουμε όλες μαζί μέσα στην ολισθηρή λέξη «εκκοσμίκευση», έπεσε κατακέφαλα τον καιρό του Λουδοβίκου ΙΕ' πάνω στους ανθρώπους που σκέφτονταν. Η περιηγητική λογοτεχνία τούς έδειχνε κουλτούρες που ήταν χαρούμενες και πολιτισμένες, όσο και αν δεν ήταν χριστιανικές· οι ανάγκες της διεθνούς πολιτικής σφουρηλατούσαν συμμαχίες αντίθετες με τις θρησκευτικές συγγένειες· η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας ξυπνούσε την επιθυμία για εγκόσμια αγαθά· οι μεγάλες ανακαλύψεις της επιστήμης άφηναν να εννοηθεί η τρομακτική πιθανότητα ενός σύμπαντος χωρίς θεό.

Η εκκοσμίκευση δεν σήμαινε το θάνατο της θρησκείας. Οκτώ στους δέκα Γάλλους –ίσως και εννιά– έμεναν αμόλυντοι από τον σκεπτικισμό. Ακόμη και ο επιχειρηματίας ή ο τεχνίτης, που ωφελούνταν με το παραπάνω από τις τεχνολογικές εξελίξεις, σπάνια τους επέτρεπαν να επηρεάσουν την πίστη τους. Έστω κι έτσι, όμως, κατέρρευε ένας πολιτισμός όπου τα ηνία κρατούσε η εκκλησία. Οι Χριστιανοί ανέκαθεν ζούσαν σύμφωνα με την εικόνα της θείκης ιεραρχίας: όπως ο θεός, οι άγγελοι και τα πλάσματα του έβρισκαν πάντοτε τη θέση τους σε μία επουράνια ιεραρχική κλίμακα, έτσι και ο επίγειος κόσμος, η οικογένεια, ο νόμος, η κοινωνία, η εκκλησία, ήταν από τη φύση τους ιεραρχικά. Τώρα, καθώς οι φυσικοί επιστήμονες έδειχναν ότι οι ιεραρχίες της επίγειας όσο και της επουράνιας κίνησης ήταν ανυπόστατες, κάποιιοι άλλοι επαναστάτες έβγαζαν σε κοινή θέα τον παραλογισμό των άλλων ιεραρχιών.

Αυτήν ακριβώς την τόσο ταραγμένη εποχή, οι δύο μεγάλοι ιε-

ραρχικοί θεσμοί, η εκκλησία και η τάξη των ευγενών, λίγα έκαναν για ν' αντιπαλέψουν την αμφισβήτηση. Είναι εύκολο να υπερτιμήσουμε την εκκοσμίκευση του κλήρου ή την αχρηστία των ευπατρίδων τον δέκατο όγδοο αιώνα. Πολλά γράφτηκαν για τον άθεο ηγούμενο και τον ακαμάτη μαρκήσιο. Υπήρξαν όμως και πολλοί αριστοκράτες που υπηρέτησαν άξια τη χώρα τους· μάλιστα κάποιοι αγνόησαν τα συμφέροντα της τάξης τους για να υπερασπιστούν αληθινά εθνικές πολιτικές. Εντούτοις, όπως καταδεικνύει η ιστορία της Γαλλίας του δέκατου όγδου αιώνα, η γαλλική αριστοκρατία ήταν στο σύνολό της απρόθυμη να κάνει τις απαραίτητες θυσίες για να ενσωματωθεί σ' ένα κράτος που χρειαζόταν συγκέντρωση της εξουσίας και αναθεώρηση του φορολογικού συστήματος. Γεννημένη σε μια εποχή που της πρόσφερε μια κοινωνική λειτουργία, η αριστοκρατική κάστα έχανε σιγά-σιγά τον λόγο ύπαρξής της, πράγμα που δεν παρέλειπαν να τονίσουν πικραμένοι αποστάτες της, όπως ο μαρκήσιος ντ' Αρζανσόν.

Μια παρόμοια απώλεια σκοπού απειλούσε και την εκκλησία. Χιλιάδες ιερείς εκπληρώναν τα καθήκοντά τους με ευλάβεια, και μάλιστα υπήρχαν ακόμη μερικοί επίσκοποι που πίστευαν στο θεό. Αλλά σε μία εποχή που οι φυσικοί φιλόσοφοι προσέφεραν εναλλακτικές εξηγήσεις για την καταγωγή του ανθρώπου, τη φύση του κακού και τον σκοπό της ζωής, η εκκλησία χρειαζόταν μια σταθερότητα, μια επιδεξιότητα και πάνω απ' όλα μία ενότητα που τότε δεν μπορούσε να πετύχει. Πολλοί ταλαντούχοι νέοι προσχώρησαν στην αντιπολίτευση και άρχισαν να χρησιμοποιούν τη διαλεκτική δεξιότητα και την κλασική παιδεία που τους είχαν προσφέρει οι ιερατικοί δάσκαλοί τους για την καταστροφή των τελευταίων.

Ακόμη κι έτσι όμως, παρ' όλη την ασέβεια της εποχής, η θρησκεία επιβίωσε, κι ένας λόγος ήταν ότι ο περίφημος πόλεμος μεταξύ επιστήμης και θεολογίας δεν είχε την απλή μορφή που μας δίδασκε κάποτε η ιστορική αντίληψη των Ουίγων, για την αναπόφευκτη επικράτηση της επιστήμης. Ο πόλεμος δεν ξεκίνησε μεταξύ θεολογίας και επιστήμης, αλλά μεταξύ θεολογίας και ορισμένων φιλοσοφικών συμπερασμάτων που συνάγονταν από

την επιστήμη. Δεν ήταν απαραίτητο να δεχθείς τον θετικισμό του ντ' Αλαμπέρ για να γίνεις καλός μαθηματικός, ή να σε οδηγήσει ο αντικληρικαλικός οίστρος του Βολταίρου για να είσαι άξιος νευτωνιανός. Η επιστήμη, τα ταξίδια, η πολιτική, ο πλούτος, όλες αυτές οι μεγάλες εκκοσμικευτικές δυνάμεις έκαναν τη δουλειά τους έμμεσα –για να το πούμε έτσι– πίσω από την πλάτη του αιώνα.

Ακόμη κι έτσι όμως έκαναν τη δουλειά τους, και τον δέκατο όγδοο αιώνα την έκαναν με το παραπάνω. Σ' ένα φημισμένο έργο του ο Πωλ Αζάρ επιστράτευσε πολλή γνώση για να τοποθετήσει την κρίση στην ευρωπαϊκή συνείδηση πριν από το 1715.⁷⁹ Είναι αλήθεια πως όλες οι επιθετικές ιδέες των προπαγανδιστών του δέκατου όγδοου αιώνα είχαν την προϋστορία τους· από την άλλη όμως, δεν άγγιξαν σημαντικό αριθμό ανθρώπων μέχρι πολύ μετά τον θάνατο του Νεύτωνα, το 1727. Ο τυπικός επιστήμονας του δέκατου έβδομου αιώνα ήταν καλός χριστιανός· ένας Πασκάλ και όχι ένας Χόμπς. Ξεχωρίζοντας τη θεολογία από τη φυσική φιλοσοφία, ή λέγοντας πονηρά ότι η φυσική φιλοσοφία στήριζε τη θεολογία, οι επιστήμονες του δέκατου έβδομου αιώνα έκρυβαν από τον ίδιο τους τον εαυτό, όσο και από τον υπόλοιπο κόσμο, τις επαναστατικές συνέπειες της δουλειάς τους. Είναι κοινοτοπία, αλλά την ξεχνάμε πολύ συχνά, ότι όλες οι ιδιοφυΐες που εμφανίστηκαν από τον Γαλιλαίο ως τον Νεύτωνα ζούσαν άνετα με πεπειθήσεις τις οποίες οι *philosophes* του δέκατου όγδοου αιώνα θα στιγμάτιζαν ως ασυμβίβαστες μεταξύ τους. Ο περίφημος και πολυσυζητημένος θρήνος του Τζων Ντον, ότι «η νέα φιλοσοφία σπέρνει αμφιβολίες για όλα», ήταν μια εντελώς εξαιρετική απόκριση ενός εντελώς εξαιρετικού πνεύματος. Σε γενικές γραμμές, η φαντασία του δέκατου έβδομου αιώνα έμενε ανεπηρέαστη από το νέο σύμπαν που παρατηρούσαν οι άνθρωποι χάρη στα νέα όργανα. Για τον ίδιο τον Νεύτωνα, ο θεός εξακολουθούσε να δρα μέσα στο σύμπαν, διορθώνοντας από καιρό σε καιρό τις ανωμαλίες του ηλιακού συστήματος. Οι νευτώνειοι ουρανοί, τελικά, αινούσαν τη δόξα του Κυρίου.

Τούτο το χαρούμενο πάντρεμα θείσμου και επιστήμης κράτησε ως τον δέκατο όγδοο αιώνα, όταν οι ανακαλύψεις των ιδιο-

φυϊών ωθήθηκαν στο λογικό συμπέρασμά τους. «Από τη στιγμή που θα τεθούν τα θεμέλια μιας επανάστασης», έγραφε ο ντ' Αλαμπέρ στην *Encyclopédie*, «σχεδόν πάντοτε η επανάσταση πραγματοποιείται από την επόμενη γενιά».⁸⁰ Αρχετοί λαμπροί Γάλλοι μαθηματικοί, και ο ντ' Αλαμπέρ ανάμεσά τους, γενίκευσαν τους νόμους της βαρύτητας του Νεύτωνα πολύ ευρύτερα απ' όσο θα ευχόταν ο τελευταίος. Στα τέλη του αιώνα, ο Λαγκράνζ και ο Λαπλάς είχαν πια αποδείξει, με τις κομψές τους εξισώσεις, τη σταθερότητα του ηλιακού συστήματος. Ο στόχος της επιστήμης του δέκατου όγδοου αιώνα γινόταν πλέον φανερός: η φυσική του Νεύτωνα χωρίς τον θεό του Νεύτωνα.

* * *

Η κρίση της εκκοσμίκευσης, λοιπόν, ήταν πιο αργόσυρτη και πιο διακριτική απ' ό,τι μας έκαναν κάποτε να πιστεύουμε. Ήταν επίσης πιο βαθιά. Δεν περιοριζόταν στα μυαλά των μορφωμένων χριστιανών, που βασανίζονταν από τα αποσβολωτικά συμπεράσματα των φυσικών. Ήταν πρόβλημα και για τους ίδιους τους *philosophes*. Ας μη μας εκπλήσσει ότι η αγωνία τους ελάχιστα προσέγκυσε την προσοχή – την κάλυπταν καλά, πρώτα-πρώτα οι ίδιοι, με τους κοσμικούς τους τρόπους και τον σφοδρό τους αντικληρικαλισμό.

Αλλά η αγωνία υπήρχε. Οι *philosophes* είχαν δύο εχθρούς: τους θεσμούς του χριστιανισμού και την ιδέα της ιεραρχίας. Και είχαν δύο προβλήματα: τον θεό και τον λαό. Τόσο οι εχθροί όσο και τα προβλήματα συνδέονταν μεταξύ τους και τελικά υφαινόταν μαζί στο ίδιο καθήκον που έθεταν στους εαυτούς τους οι *philosophes*, να ξανασκεφτούν τον κόσμο απ' την αρχή. Τα παλιά ερωτήματα που με τόση πληρότητα είχε απαντήσει ο χριστιανισμός, για τόσους και τόσους ανθρώπους και επί τόσους αιώνες, έπρεπε πια να διατυπωθούν εκ νέου. Όπως το έθεσε ο Καντ: Τι μπορώ να γνωρίσω; Τι πρέπει να κάνω; Τι μπορώ να ελπίζω;

Η επιστήμη από μόνη της δεν αποκρινόταν σ' αυτά τα ερωτήματα. Έδειχνε μόνο –ολόένα πιο επίμονα όσο κυλούσε ο αιώ-

νας- ότι οι παλιές απαντήσεις ήταν λάθος. Τώρα, οι *philosophes* είχαν βγει από χριστιανικά σπιτικά και χριστιανικά σχολεία. Αν έγιναν εχθροί του χριστιανισμού, αυτό δεν οφειλόταν στην αδιαφορία ή την άγνοιά τους: ήξεραν πολύ καλά τη Βίβλο, την κατήχησή τους, τους Πατέρες της Εκκλησίας και τους απολογητές της. Και ήξεραν επίσης, επειδή την είχαν εμπεδώσει από την πιο τρυφερή τους ηλικία, τη μοίρα που περίμενε αιρετικούς και άθεους στον άλλο κόσμο. Το αντικληρικαλικό χιούμορ τους είχε λοιπόν την πικρή οικειότητα του οικογενειακού αστειού: το ότι ενστερνίστηκαν τον υλισμό ήταν στην πραγματικότητα η μεγάλη τους άρνηση, μια πράξη απόρριψης.

Η πάλη, με δυο λόγια, των *philosophes* ήταν ένας αγώνας για ελευθερία. Ούτε και οι ίδιοι δεν το καταλάβαιναν εντελώς, αλλά στο βαθμό που μπορούσαν να το συνειδητοποιήσουν, γνώριζαν καλά τον τρόπο και την ηδονή που μοιραία συνόδευαν τη θέση τους. Ένωσαν την αγωνία όσο και την αγαλλίαση του εξερευνητή που στέκεται μπροστά στο άγνωστο. Μοιάζει ίσως βαρύγδουπο το να χρησιμοποιούμε μια τέτοια υπαρξιστική γλώσσα, μιλώντας για ανθρώπους γνωστούς για την κοινωνικότητα και την ελαφρότητά τους. Φυσικά, αληθεύει ότι οι *philosophes* δεν τα υπέφεραν μοναχικά όλα αυτά: είχαν για να παρηγοριούνται την καλύτερη συντροφιά των κομφών τους σαλονιών και των σεβάσμιων φιλοσοφικών τους προδρόμων.

Κι όμως, ακόμη και ο Βολταίρος, που δεν τον έπιανες από πουθενά και είχε μνηθεί στην απιστία από τους πιο περιζήτητους δασκάλους, παρουσίαζε συμπτώματα ακριβώς αυτού του εσωτερικού αγώνα. Ο χλευασμός του ήταν συχνά όπλο σε μια άγρια εσωτερική μάχη – ένα τέχνασμα για να κρατάει ψηλά το ηθικό του. Πολλά από τα φιλοσοφικά του μαγειρέματα για την ελεύθερη βούληση αποκαλύπτουν πως δεν μπορούσε εύκολα να κατασιγάσει τις εσωτερικές του συγκρούσεις.

Ίσως είναι άδικο να επικαλεστούμε εδώ τη μαρτυρία του Ρουσσώ, που η δυσφορία του ήταν πάγια. Αλλά, ακριβώς η μορφή των δικών του συμφορών αντανakλούσε τα πάθη ολόκληρου του αιώνα. Τίποτα δεν ήταν πιο αξιοθρήνητο από την προσπάθεια του Ρουσσώ να περιιώσει μερικές τουλάχιστον παραμυθι-

τικές πτυχές του σύμπαντός του από τις παγερές καταιγίδες του βολταίρειου κοσμικού πεσιμισμού. «Όλες οι λεπτές διακρίσεις της μεταφυσικής» έγραφε στον Βολταίρο, θέλοντας ν' απαντήσει στο ποίημα για το σεισμό της Λισσαβώνας, «δεν μπορούν να με κάνουν ούτε στιγμή ν' αμφιβάλω για την αθανασία της ψυχής ή την ευεργετική θεία πρόνοια. Τα νιώθω, τα πιστεύω, τα θέλω, τα ελπίζω και θα τα υπερασπίζομαι μέχρι την τελευταία μου πνοή». ⁸¹ Όλο το οικοδόμημα της πίστης του Ρουσσώ ήταν όμως αδύναμα στηριγμένο στην παράλογη ελπίδα: αν η αθανασία της ψυχής και η θεία πρόνοια είναι άρθρα πίστης τα οποία ένας χριστιανός ευχαρίστως προσυπογράφει, ωστόσο ο θειστής, θρεμένος με τον επιστημονικό σκεπτικισμό, δεν έχει δικαίωμα να τα επικαλείται.

Ο Ντιντερό πάλι, ο πιο ανήσυχος απ' όλους τους *philosophes*, το πιο ελεύθερο κι εφευρετικό πνεύμα, πηδούσε από τη μια θέση στην άλλη και διαρκώς καταδιωκόταν από αμφιβολίες. Γόνος μιας οικογένειας φορτωμένης κληρικούς, με ευσεβείς γονείς κι έναν φανατικά θρήσκο αδερφό, για καιρό είχε παίξει με την ιδέα να φορέσει και αυτός το ράσο. Πήγε από τον καθολικισμό στον μονοθεϊσμό, από τον μονοθεϊσμό στον θείσμό, από τον θείσμό στον σκεπτικισμό και από τον σκεπτικισμό στην αθεΐα. Κι όμως, του ήταν απωθητική η αθεΐα με τον ψυχρό ντετερμινισμό της, παρ' όλο που την δεχόταν ως αλήθεια, ενώ από την άλλη μεριά ο καθολικισμός, με το παρδαλό τελετουργικό του, τον συγκινούσε ακόμη και όταν πια τον είχε απορρίψει ως εσφαλμένο. Γράφοντας στην ερωμένη του, τη Σοφί Βολάν, καταριόταν τη φιλοσοφία –τη δική του φιλοσοφία– που ανήγαγε τον έρωτά τους σε μία τυφλή συνεύρεση ατομικών σωματιδίων. «Με πιάνει οργή, που είμαι μπλεγμένος σε μία τόσο συγχυσμένη φιλοσοφία: αν το μυαλό μου δεν μπορεί παρά να την δεχτεί, άλλο τόσο η καρδιά μου την αποδιώχνει». ⁸²

Οι υλιστές φυσικά ισχυρίζονταν ότι ποσώς τούς ένοιαζε που είχανε γίνει τα ορφανά του σύμπαντος: αντίθετα, ήταν προκλητικά ευτυχημένοι. Το ερώτημα όμως –αν ο θεός είναι νεκρός, τότε τι μας επιτρέπεται;– δεν ήταν από αυτά που σ' έκαναν να κοιμάσαι εύκολα.

Δεν ισχυρίζομαι μόνον ότι οι *philosophes* ήταν λιγότερο χαρωποί απ' ό,τι παρίσταναν στους κοινωνικούς ρόλους τους – οι περισσότεροι από εμάς έτσι είμαστε. Ούτε και ότι υπέφεραν από τις προσωπικές τους κρίσεις – οι φιλόσοφοι, ιδίως οι νέοι φιλόσοφοι, συχνά το παθαίνουν. Λέω πως η αγωνία των *philosophes* συνδεόταν με την κρίση του χριστιανικού πολιτισμού τους: ότι –για να χρησιμοποιήσω διαφορετική γλώσσα– όποιες κι αν ήταν οι παιδικές τους εμπειρίες που τους είχαν κάνει ψυχολογικά ευάλωτους ως ενήλικες, πάντως οι εμμονές τους, οι εσωτερικές αναζητήσεις τους και οι ανησυχίες τους διοχετεύτηκαν στους θρησκευτικούς, ηθικούς και πολιτικούς προβληματισμούς τους.

Αλλά η κρίση των *philosophes* δεν ήταν μόνο μια κρίση που την πέρασαν, ήταν επίσης μια κρίση που την ξεπέρασαν. Και αυτό μας επαναφέρει στην ιδέα της εργασίας και στη φιλοσοφία της ενεργητικότητας. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι να λογαριασθείς με μία αίσθηση ανημποριάς που σε διακατέχει. Οι *philosophes* θα μπορούσαν να είχαν καταφύγει στον πανικό, στην απελπισία ή στον παραλυτικό σκεπτικισμό: θα μπορούσαν να είχαν δραπετεύσει από το τρομακτικό θέαμα του άδειου σύμπαντος, μ' ένα δόγμα, ας πούμε, του τύπου *η τέχνη για την τέχνη*. Αυτό που έκαναν όμως, αντίθετα, ήταν να ξεπεράσουν το άγχος τους με τη σκληρή δουλειά. Δεν απέδρασαν από την πραγματικότητα, αντίθετα, κατέφυγαν στην πραγματικότητα.

Η φιλοσοφία της ενεργητικότητας δεν ήταν καμιά τεχνική φιλοσοφική θέση, αλλά στάση ζωής. Όποια μορφή και αν έπαιρνε, σήμαινε εμπιστοσύνη στην ορθολογική βούληση, την περηφάνεια του ανθρωπιστή για τις ανθρώπινες δυνατότητες μετριάσμενη από την ταπεινότητα του εμπειρικού που γνωρίζει τους ανθρώπινους περιορισμούς. Οι άνθρωποι, έλεγε ο Βολταίρος, πρέπει να τολμούν περισσότερα από αυτά που έχουν ήδη κάνει. «Δεν θέλουμε αρκετά!», προειδοποιούσε,⁸³ και στα γεράματα του έγραφε σ' έναν φίλο, «Πρέπει να πολεμάμε φύση και τύχη μέχρι εσχάτων, και ποτέ να μην απελπιζόμαστε για τίποτε μέχρι να τινάξουμε τα πέταλα».⁸⁴

Μερικές φορές λοιπόν η δουλειά ήταν μια διέξοδος. Ο κόπος που καταβάλλεις διαβάζοντας τα τυπογραφικά δοκίμια της *En-*

cycloédie ή διορθώνοντας τα στιχάκια του βασιλιά, είναι ιδανικό φάρμακο για την αβεβαιότητα, τη μοναξιά και το *Weltschmerz*. «Αν ήμουν στο πλευρό σου, θα σου παραπονιόμουν κι εσύ θα με παρηγορούσες: αλλά εσύ λείπεις, κι έτσι η δουλειά είναι το μόνο που μου έχει απομείνει για ν' αποτραβήξω τις σκέψεις μου από τα βάσανά μου». Έτσι έγραφε ο Ντιντερό, θλιμένος και μόνος στο Παρίσι, στον καλύτερό του φίλο, τον Γκριμ.⁸⁵ «Να δουλεύω και να σε σκέφτομαι, αυτή είναι η ζωή μου», εκμυστηρευόταν ο Βολταίρος στην ανηψιά κι ερωμένη του, τη μαντάμ Ντενίς, μετά την καταστροφική επίσκεψή του στην πρωσική αυλή.⁸⁶ Έρωτας και δουλειά: ένα ακραϊκώς ενεργητικό πρόγραμμα για να κάνουμε τον ανούσιο κόσμο μας λιγότερο ανούσιο.

Αλλά η εργασία ως παραμυθία είναι μόνο το πιο πρωτόγονο στάδιο της φιλοσοφίας της ενεργητικότητας. Η πιο γνωστή έκφρασή της, που διαπερνούσε τα γραπτά των *philosophes* ήταν η ορμή να επιβληθεί η εξουσία του ανθρώπου πάνω στο περιβάλλον του. Ακόμη και οι υλιστές, με όλο τον ντετερμινισμό τους, δίδασκαν την αρετή της ορθολογικής δράσης και την δυνατότητα ν' αλλάξουμε τη φύση.

Η εξουσία πάνω στη φύση ήταν κάτι περισσότερο από ένα κλισέ: οι *philosophes* ήξεραν ακριβώς τι εννοούσαν μ' αυτό. Το είχαν μάθει εν μέρει από τον Μπέηκον, εν μέρει (αν και λιγότερο) από τον Ντεκάρτ, και πάνω απ' όλα από τις ίδιες τις ανάγκες και τις δυνατότητες της εποχής τους. Αν ο άνθρωπος του μεσαίωνα είχε υποκύψει στην αθλιότητα ή στην παθητική εξάρτηση από τη θεία πρόνοια, δεν το έκανε μόνον επειδή του άρεσε να ταπεινώνεται. Ακόμη και οι πιο ευνοϊκά διατεθειμένοι ιστορικοί παραδέχονται ότι τον μεσαίωνα η ζωή ήταν εύθραυστη και βίαιη. Οι άνθρωποι γερνούσαν νωρίς και πέθαιναν νωρίς: όσοι ήταν αρκετά τυχεροί για να επιβιώσουν περνώντας τις συμπληγάδες της νηπιακής θνησιμότητας, τις επιδημίες και τους λοιμούς, συχνά έπεφταν θύματα ληστών, πειρατών, ξαφνικών πολέμων ή βίαιων μεταναστεύσεων. «Πίσω απ' όλη την κοινωνική ζωή εκείνης της εποχής» γράφει ο Μαρκ Μπλοχ, «υπήρχε ένα υπόστρωμα πρωτογονισμού, υποταγής σε ανεξέλεγκτες δυνάμεις».⁸⁷

Για να γιατρευτεί αυτό –να διαρκεί περισσότερο η ζωή, να καθάρσουν οι δρόμοι από τους δολοφόνους, να σωθούν οι άνθρωποι από τη λιμοκτονία και να τους δοθεί η ελπίδα πως θ' απολάμβαναν τους καρπούς των κόπων τους– χρειαζόταν κάτι παραπάνω από σταθερή πολιτική οργάνωση. Χρειαζόταν πνευματική επανάσταση, και κορύφωση αυτής της επανάστασης ήταν η φιλοσοφία των *philosophes*.

Αλλά οι λέξεις από μόνες τους δεν γιάτρευαν τις αρρώστιες, την πείνα ή την ανασφάλεια, όλες αυτές τις μάστιγες που συνέχιζαν να ταλανίζουν τον κόσμο του Μπέηκον – ακόμη και τον κόσμο του Βολταίρου. Ο γαλλικός πολιτισμός του δέκατου όγδοου αιώνα είχε ακόμη μια μισοτελειωμένη όψη. Το βερνίκι του ήταν λαμπερό, επειδή ήταν καινούριο· η υποχώρηση του θρησκευτικού αισθήματος δεν εμπόδιζε τα τρομακτικά ξεσπάσματα υστερίας, οι πρόοδοι της μόρφωσης δεν είχαν σβήσει τα κτηνώδη παιχνίδια, τα σαδιστικά σπορ ή τις καταστροφικές ταραχές.

Καθώς συνέχιζε να μαστίζεται από λιμούς και λοιμούς, η ζωή παρέμενε σκληρή: η αβεβαιότητά της δεν άφηνε ν' αναπτυχθούν η γενναιοδωρία και η χάρη που συνοδεύουν τη συμπεριφορά όσων έχουν πραγματική άνεση. Η μοίρα της ίδιας της βασιλικής οικογένειας –του Λουδοβίκου ΙΔ', που έχασε απανωτά τον μοναχογιό και δύο εγγονούς του– υπογράμμιζε δραματικά πόσο εύθραυστη ήταν η επιβίωση όλων. Όταν επέστρεψε στη γενέτειρά του ο Ντιντερό για μια επίσκεψη, σαράντα έξι χρονών, βρήκε τους περισσότερους συμμαθητές του πεθαμένους, και δεν παρέλειψε να καταγράψει τις σκοτεινές του σκέψεις για τη συντομία της ζωής.⁸⁸ Όμως η στάση των *philosophes* απέναντι στα χτυπήματα της μοίρας ήταν αντίσταση, όχι παραίτηση. Οι θεϊστές, ενώ συνέχιζαν να κηρύσσουν ότι ο Κύριος έδωσε, δεν έβρισκαν κανένα λόγο να σταματήσουν να χαίρονται όσα τούς είχε δώσει, και προσπαθούσαν να τα κρατήσουν όσο γινόταν περισσότερο. Στον μεσαίωνα, οι παραξενιές της φύσης κυριαρχούσαν επάνω στον άνθρωπο· τον δέκατο όγδοο αιώνα, για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση του Ντιντερό, οι άνθρωποι άρπαζαν τη φύση και την βασάνιζαν. Οι επιστήμονες άρχιζαν πια ν' αποσπών από τα απρόθυμα χείλη της τα μυστικά της.

Παντού βλέπουμε αυτή την αίσθηση κυριαρχίας. Πρώτα-πρώτα στην ιατρική, που είχε την τιμητική της μεταξύ των *philosophes*. Μερικοί από αυτούς ήταν γιατροί, άλλοι έδειχναν επίμονο ενδιαφέρον γι' αυτό που ο Λα Μεττρί, γιατρός και ο ίδιος, υμνούσε ως ύψιστη τέχνη: τη θεραπευτική. Συναντούμε επίσης την ίδια αίσθηση στην *Encyclopédie* του Ντιντερό. Η αλφαβητική της δομή τονίζει ολοζώντανα τον σκοπό της. Τα αντικληρικά της λήμματα δεν ήταν απλά δολώματα για να κάνουν τον αναγνώστη να καταπιεί μαζί τους τις ανιαρές σελίδες για τις τέχνες και τα επαγγέλματα, όπως ούτε και οι τελευταίες δεν ήταν περιττλίγματα για να προπαγανδιστούν πιο εύκολα οι θρασυτάτες της αιρέσεις. Και τα δύο είχαν την ίδια αποστολή: να επανερμηνεύσουν τον κόσμο, και επανερμηνεύοντάς τον να τον αλλάξουν. Κάπου έλεγε ο Ντιντερό, με μια φράση που μας έγινε τόσο οικεία ώστε έχασε πια τη δύναμή της, ότι με την *Encyclopédie* του ήθελε «ν' αλλάξει τον γενικό τρόπο σκέψης».⁸⁹

Αν οι *philosophes* είχαν μια ενιαία όσο και ποικιλόμορφη σταδιοδρομία, είχαν επίσης ένα ενιαίο έργο το οποίο εκφραζόταν με πλήθος τρόπους. Η φιλοσοφία της δράσης ήταν ο φακός που συγκέντρωνε όλες τις δραστηριότητές τους σε μία εστία. Ο Ντιντερό μίλησε για λογαριασμό όλων: «Στην ανθρώπινη νόηση, όλα πάνε μαζί. Αν μια ιδέα είναι σκοτεινή, σκοτεινιάζει και εκείνες που την περιβάλλουν. Η πλάνη σκιάζει τις αλήθειες που γειτονεύουν μαζί της, και αν συμβεί να υπάρχουν στην κοινωνία άνθρωποι που θέλουν να φτιάξουν, ας πούμε, εστίες σκότους, σύντομα όλος ο λαός θα βρεθεί βυθισμένος σε βαθύ σκοτάδι».⁹⁰ Αλλά και το φως εξαπλώνεται με τον ίδιο κείνσιανό πολλαπλασιαστή: με την προπαγανδιστική εκστρατεία των *philosophes*, από την ασήκωτη *Encyclopédie* ως το πικάντικο *Dictionnaire philosophique* του Βολταίρου, άναψαν μια σειρά από λυχνάρια από τα οποία θ' άναβαν και άλλα αργότερα, για να σκορπίσουν ακόμη περισσότερο φως.

Το έργο των *philosophes* λοιπόν δεν μπορεί να χωρέσει στη λέξη *ανθρωπισμός*. Ήταν κάτι μεγαλύτερο: η εκστρατεία για να καταργήσουν τα βασανιστήρια δεν μπορεί να διαχωριστεί από την εκστρατεία τους για τη διάλυση των Ιησουϊτών ή την εξά-

πλώση της τεχνολογικής γνώσης – όλα αυτά μαζί ήταν μέρος του αγώνα να επιβληθεί η ορθολογική βούληση του ανθρώπου στο περιβάλλον. Ούτε και ήταν απλώς απόκτηση γνώσης. Σαν καλοί οπαδοί του Μπέηκον, οι *philosophes* κηρύσσαν πως η γνώση ήταν δύναμη, αλλά λίγοι απ' αυτούς ήταν τόσο αφελείς ώστε να πιστεύουν ότι η γνώση αυτομάτως δημιουργεί την αρετή: τα γραπτά τους είναι γεμάτα προειδοποιήσεις για την κακή χρήση της νοημοσύνης ή τον εκχυδαϊσμό της μάθησης. Όντως υποστήριζαν ότι αφού η γνώση είναι δύναμη, η αμάθεια είναι αδυναμία. Συνεπώς, εκείνοι που ήθελαν να κρατούν τους άλλους στην αμάθεια, ήταν εχθροί της ανθρωπότητας. Τι κάνει κανείς με αυτά τα τέρατα που θέλουν να ευνουχίσουν το ανθρώπινο γένος; Όλες –ή σχεδόν όλες– οι μέθοδοι ενάντιά τους είναι θεμιτές.

Οι φιλόσοφοι της δράσης πρόσωπο με πρόσωπο με τους εχθρούς τους: αυτή η αντιπαράθεση μάς ξαναγυρίζει πίσω στην αρχή, γιατί μας βοηθάει να λύσουμε όλες εκείνες τις αινιγματικές αντιφάσεις που στοιχειώνουν τον ερμηνευτή του Διαφωτισμού. Ο γαλλικός Διαφωτισμός είχε τη δική του ιστορία, μια ιστορία που αντανάκλασε την ιστορία του αιώνα και συνάμα συνέβαλε στη διαμόρφωσή του. Κάτι άλλαξε στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1760. Ήταν η απαρχή της βιομηχανικής κοινωνίας, το ξεκίνημα της νεωτερικής πολιτικής και της μεγάλης δημοκρατικής επανάστασης κατά των αριστοκρατικών καθεστώτων. Ήταν άλλωστε εποχή αναταραχής και μέσα στους κόλπους του ίδιου του χριστιανικού κόσμου: ας θυμηθούμε την καταστολή των Ιησουϊτών και τα ξεσπάσματα των υστερικών διωγμών των Ουγενότων και των λεγόμενων βλασφημών.

Μέσα σ' αυτή την ταραγμένη εποχή, στη λογική της εξουσίας πάνω στο περιβάλλον οι *philosophes* πρόσθεσαν την αίσθηση ότι εκτελούσαν μια αποστολή. Ο μετριοπαθής αντικληρικαλισμός ενός Μοντεσκιέ έδωσε τη θέση του στην πολεμική ιαχή του Βολταίρου, *Ecrasez l'infâme*· ακόμη κι ο ίδιος ο Βολταίρος, παρ' όλο τον σκεπτικισμό του, έτεινε τελικά ευήκοο ους στις δημοκρατικές πολιτικές ιδέες.⁹¹ Οι *philosophes* γίνονταν ολοένα πιο ριζοσπαστικοί, πιο μαχητικοί, πιο σίγουροι παρά ποτέ ότι οι ίδιοι ήταν οι προφήτες μιας νέας εποχής που θ' αναδυόταν μέσα από

τα συντρίμια της παλιάς. Με τη στράτευσή τους, οι αντιφάσεις στις απόψεις τους γίνονταν φανερότερες. Ως ιστορικός, ο Βολταίρος απολάμβανε το παρελθόν για χάρη του παρελθόντος, ως θεωρητικός της αισθητικής ο Ντιντερό ευφραινόταν με τα παιχνίδια της σκιάς με το φως πάνω στον καμβά. Αλλά ως προφήτες και οι δύο θεώρησαν απαραίτητο να εμπλουτίσουν τα γραπτά τους με ηθικά διδάγματα. Αν ο παλιός πολιτισμός έπρεπε να δώσει τη θέση του στον νέο, αν οι άνθρωποι έπρεπε να μάθουν να τολμούν και να βασίζονται στους εαυτούς τους, αν ακόμη και οι αμόρφωτοι έμελλε να βρουν τη θέση τους σ' αυτή την επανάσταση, τότε οι *philosophes* έπρεπε να διδάξουν ξανά και ξανά και παντού. Άνθρωποι καλλιεργημένοι που κυριεύονται από ένα αίσθημα αποστολής, δίνουν το προβάδισμα στην αποστολή. Αυτό θα οδηγήσει σε ασυνέπειες και αντιφάσεις. Αλλά αυτές οι τελευταίες δεν καταστρέφουν –απλώς δραματοποιούν ακόμη περισσότερο– τον πλούτο και την ενότητα του γαλλικού Διαφωτισμού.